

ДЕТЕРМІНІЗМ ФІЛОСОФІЇ БУТТЯ І МИСТЕЦТВА СЛОВА В КРАЇНАХ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Грицаєнко Л.М., Зятковська Л.В.

Україна, м. Київ,

Київський національний університет технологій та дизайну

В статтє исследується процесс взаимодействия искусства слова и философии бытия, взаимообусловленность материального и духовного миров через виды красноречия: религиозного, политического, судебного, бытового и академического. Для отслеживания явления детерминизма анализируются отдельные исторические источники из художественного, философского, нравственного, эстетического аспектов периода месопотамской, древнеегипетской, древнекитайской, древнеиндийской, древнеиранской цивилизации.

Історія людства – це історія Слова. Збагнути всю величність і досконалість, довершеність і гармонійність, красу і силу мови намагається не одне покоління. У Біблії сказано: "Спочатку було Слово і Слово було Бог". Слово як код розвитку людства, провідник духовної енергії Всесвіту, поєднання макросвіту космосу і мікросвіту духовності людини. Мова, мовлення відображає весь спектр діяльності людини у матеріальному та духовному світі. Промовляючи Слово, ми формуємо думку, світогляд, долю, історію свого народу та людства. Слово – це велика відповідальність, як пам'ять – збереження традицій минулого, як сучасність – надбання духовного багатства та як майбутнє – обов'язок перед прийдешніми поколіннями.

Мистецтво ефективної комунікації, переконуючого мовлення, публічне висловлювання як продукт мисленнєво-мовленнєвої діяльності, питання історії, теорії риторики досліджується у науковців: Г.Сагач, Л.Мацько, О.Мацько, С.Абрамовича, В.Вандишева, В.Молдована.

Метою статті є дослідження слова як виду мистецтва, красномовства через призму філософії буття, часу в Стародавньому світі.

Красномовство тієї чи іншої епохи ми пізнаємо із стародавніх текстів, з уривків творів, які дійшли до наших днів через тисячоліття, пережиті катаклізми та загиблі цивілізації. Справа писця високо цінилася в усі часи. В уривках з книги "Прославление писцов" дізнаємося про велику шану до митців Слова, повагу до духовної праці людини, любов до мудрості, поетичного слова однієї з найдавніших цивілізацій світу –

Єгипту: "Книга лучше расписного надгробья и прочнее стены. Написанное в книгах возродит дома и пирамиды в сердцах тех, кто повторяет имена писцов, чтобы на устах была истина...

Построены были двери и дома. Но они разрушились, жрецы заупокойных служб исчезли... Но имена их произносят, читая эти книги... память о том, кто написал их, вечна" [1, с.18].

Мистецтво красномовства розкриває сторінку пізнання, творчості, буття. Воно є незбагненою магією, якою користується людство, виражаючи себе через Слово.

Однією з найдавніших пам'яток Асирії є "Повчання писця Ахікара", який жив у VIII-VII ст. до н.е. і служив при дворі царя Синахвриба (705-681 рр. до н.е.) Уривки з тексту є законами красномовства, етичними повчаннями, які не втратили актуальності через віки, плин часу:

"Да не изрекают уста твои слов, которые не обдуманы в Сердце. Ибо лучше споткнуться мысленно, чем споткнуться в разговоре.

Если услышишь слово секретное, то пусть в душе твоей оно и умрет.

Никому не открывай того секрета, дабы он не стал пылающим углем во рту твоём, не обжог языка твоего, не причинил страданий душе твоей и не заставил тебя возроптать против бога" [1, с.16].

Вічними, завжди хвилюючими і сучасними є етичні поняття: справедливість, честь, відданність, чесність, розсудливість, поміркованість, – а також питання сутності життя на землі та вічності, безсмертя.

Найдавнішим з усіх видів красномовства є релігійне, яке йшло від обоження сил природи до культу предків, душ померлих; від возвеличення покровителів родини та роду – до небесних богів, що витворили Всесвіт.

У Стародавньому світі, до якого належать шумеро-аккадська (месопотамська), давньоєгипетська, давньокитайська, давньоіндійська, давньоіранська цивілізації, зразками релігійного красномовства є міфи, гімни, сказання, плачі (тренос), молитви, епітафії, заклинання, замовляння.

У **шумеро-аккадській** літературі в "Сказании об Атрахасисе" відображено міфічне уявлення про виникнення людства: "Когда боги, подобно людям, Бремя несли, таскали корзины, Корзины богов огромными были, Тяжек труд, велики невзгоды... Две с половиною тысяч лет трудились они в болотах и топях". Але верховний бог Ану погодився з проханням богів про створення людей, щоб на них перекласти "иго божье":

"Премудрого" бога, что имеет разум,

Они убили в своем собрате.

Из его тела, на его крови
Намесила богиня Нинту глины.
Чтоб вечно слышали стуки сердца,
Разум живет во плоти бога... [1, с.13].

У ведичній релігії **Стародавньої Індії** в одному з гімнів "Рігведи" аналогічне космологічне уявлення: заради людства жертвує собою пралюдина Пуруші для створення соціальних станів – варн (із санскриту "колір", "вид", "якість", "розряд"). Варна брахманів походить із вуст Пуруші, жерці мали володіти знаннями, передавати їх, носити одяг білого кольору як символ чистоти і добродійності; кшатраї – правителі та воїни – з рук Пуруші, одяг червоного кольору, енергії, рішучості; вайшії – землероби, ремісники, торговці – зі стегон, покликані забезпечувати існування людини, одяг жовтого кольору; шудри – з підшов Пуруші, функція – прислужувати, одяг чорного кольору, темряви, пороку.

Як виклик варні брахманів, майже одночасно, у IV ст. до н.е. в Стародавній Індії виникають дві релігійно-філософські течії у варні кшатраїв: на півдні – джайнізм (засновник – Вардхамана Магавіра), на півночі – буддизм (засновник – Сідхартха Гаутама), що став однією з світових релігій. Красномовство буддизму викладене у священних книгах "Трипітака" ("Три кошики вчення").

У Стародавній Індії шанувалася богиня красномовства Вач, що означала "Слово", яка згодом у міфології оттожнилася з богинею води – Сарасваті (Сарасфати). Древні вважали, що мова, мовлення повинне мати властивості води: джерельної чистоти, плавності, невимушеності. Як вода – основа життя, так і Слово є основою людського існування на Землі як в духовному, так і матеріальному плані.

У **Стародавньому Єгипті** найбільш шанований бог – сонце Ра і годівник Хапі (Ніл). Уособлення, оживлення всього суцього характерне також для світогляду єгиптян. З гімну, присвяченого Нілу, постає персоніфікований образ річки, перед якою поклонялися, благоговіли і дякували за добрі врожаї: "Слава тобі, Хапі! Ти прийшов у цю землю, з'явився, щоб відживити Єгипет".

Проте релігійне красномовство Стародавнього Єгипту мало й свою особливість. Люди вірили наскільки в загробне життя, що жили і працювали на вічність, будуючи піраміди, пишучи твори, зокрема "Книга мертвих" (про похід душі після смерті до суду Осіріса), "Бесіда зневіреного зі своєю душею" (зневірений робить висновок – світ ворожий, тільки загробне життя принесе полегшення). Однак єгиптяни бачили безсмертя не лише в муміфікації тіла, а у вчинках і діяннях, що людина залишила на землі: "Існує те, перед чим поступається байдужість сузір'їв, і вічний шепіт хвиль, –

діяння людини, що відбирають у смерті її здобич" [2, с. 106]. Метафоризованим, красномовним є філософський вислів про безсмертя, вічність. І хоч через тисячоліття, проте дороговказом звучать слова, розставляючи акценти на справжніх та ілюзорних цінностях життя: "Бачиш, ніхто не взяв із собою свого набутку. Бачиш, ніхто з тих, що пішли, не повернувся назад" [2, с. 108].

Постійна пам'ять про смерть робила єгиптян цінителями життя. У трактаті Птахотепа "Наука" порада: "Будь щасливим усе життя, не роби понад те, що належить робити, не скорочуй часу, відведеного на радість". З часом у єгиптян сформувалась віра у потойбічну відплату. За добрі й ганебні вчинки потрібно відповідати перед судом Осіріса. Зло буде покаране, тому єгиптяни хотіли очистити душу від гріхів. У "Книзі мертвих" знаходимо зразки промов-виправдань перед суддею мертвих. У них особлива роль відводиться мовленню людини, адже через Слово людина виражає свою сутність, мораль, діяння: "Я не здійснював зла... Я не лицемірив, я не займався оманю і марнослів'ям... Я не залишався байдужим до правдивої мови... Я не вбивав і не лихословив". Емоційне нагромадження слів – ампліфікація посилює ідейний зміст висловлювання, загострює увагу на красномовній заперечній частці "не". Цей фрагмент з твору свідчить про володіння єгиптянами естетичними засадами мови (краса, образність, виразність, емоційність, переконливість), а найголовніше – підкреслюється роль Слова та важливість мовлення в житті людини.

Присутня психологія каяття породжувала все нові ритуали: для очищення душі на козла чіпляли амулети, різні предмети і виганяли його в пустелю, де він пропадав разом з гріхами. Із Стародавнього Єгипту пішов фразеологізм: "козел відпущених гріхів".

Релігійне красномовство **Стародавнього Ірану** ґрунтується на проповідницьких ідеях зороастризму, викладених у книзі "Авеста", що сконденсувала проповіді Заратустри.

Великий релігійний реформатор Давнього Ірану Заратустра (І пол. VI ст. до н. е. – 630 р. до н.е.) створив дуалістичну релігійну систему. Головний бог – Ахурамазда (Мазда, Ормазд), добра і світла. Його ворог – Ахриман, бог зла і темноти. На землі відбувається постійна боротьба протилежностей: світлої і темної сили. Зороастри приносили клятву Ахурамазді, у якій на першому місці стояв контроль за мисленнево-мовленнєвою діяльністю людини: "Клятвой об'язуюсь вершити добрую мысль, клятвой об'язуюсь вершити доброе слово, клятвой об'язуюсь вершити доброе деяние..." [1, с. 42].

Зороастри встановлювали причинно-наслідковий зв'язок між мисленням, словом, вчинком. Народна мудрість підтверджує: "Посієш Слово – пожнеш вчинок, посієш вчинок – пожнеш звичку, посієш звичку – пожнеш характер, посієш характер – пожнеш

долю". Віра в неперервність, детермінізм ланцюжка: думка – слово – діло була настільки сильною, що зороастри навіть носили сорочку з торбинкою під коміром, віруючи, що добрі думки, добрі слова, добрі вчинки матеріалізуються.

"Авеста" – священна книга зороастризму. Вона формулює моральні засади суспільства, містить дидактичні повчання, філософські міркування з приводу розуміння святості й безперервності життя, проголошуючи все це без надмірної пишності та образності, проте лаконічно, глибинно, логічно, вказуючи на детермінізм людського життя: "Будь безгрішним, щоб не відчувати страху. Будь благородним, щоб мати гідність. Будь мудрим, щоб бути багатим. Будь задоволеним і смиренним, щоб мати друзів. Остерігайся заздрісних людей. Будь доброзичливий з друзями і поступайся кожному... Не сварись і не сперечайся ні з ким, не борись за місце... Вважай найгіршою – нечемну людину і її найбільш нещасною, не будь мстивим і заздрісним, до жінки і дітей стався якнайкраще і доброзичливо. Злості до себе не допускай. Будь щедрим за рахунок своїх статків, а не за рахунок чужого, тому що тіло не вічне, а душа – вічна [1, с. 43].

Релігійне красномовство у Стародавньому світі тісно перепліталось з **дорадчим (політичним) та епідейктичним**, оскільки небесних богів зображували як царів, а земних царів – богами. Намісник бога сприймався як запорука благополуччя, процвітання в країні. У царських написах мистецтвом Слова увіковічували, звеличували та гіперболізували правителя з метою зміцнення влади царя, авторитету держави та з надією на матеріальне покращення життя народу.

У **Стародавньому Китаї**, як і в інших країнах Стародавнього світу, імператор був посланцем від богів і вважався "сином Неба". Йому беззаперечно повинні були підкорюватися всі за визначеною ієрархією. Тісно поєднується Слово політичне, військове та юридичне, спрямоване на вшанування імператора-переможця. Протягом століть змінювалися правителі: Юй (вождь племені ся), Лі (вождь племені шан), вожді племеню чжоу та інші, які увіковічували себе Словом: "Книга передань", "Промови царств", "Промови царств, що борються", "Закони Чжоу". Красномовство творів прославляло велич та нездоланність правителів, залякувало непокірних, підкреслювало обов'язкове дотримання законів. Вони є зразками політичної й судової риторики влади, які базувалися на доктринах релігійно-філософських шкіл: конфуціанство, даосизм.

Пам'яткою **державно-правової** думки та зразком **політичного красномовства Стародавньої Індії** є відомий трактат з мистецтва державного управління "Артхашастру" (із санскриту "вчення про корисність"), який написав у IV–III ст. до н.е. брахман Каутільї (Чанакі), перший міністр імператора Чандра Гупти. Твір складався з 15-ти книг і був нормативно-правовим документом, що містив настанови правителю

щодо керування державою з метою досягнення політико-правового порядку та економічного піднесення країни.

Політичне красномовство у Стародавній Індії набуває нового звучання за часів правління царя Ашока (середина III ст. до н.е.) Акцент із возвеличення, гордості, жорстокості, хизування силою переноситься на людяність, співчуття, співпереживання: "Сумний улюбленець богів з тих пір, як завоював Калінгу. Бо невідворотно захоплення ще непідкореної країни супроводжується вбивством, загибеллю або полонем людей. І від цього улюбленця богів мучить печаль, тужливі думки й тяжкі думки" ... [3, с. 52]. Офіційні укази царя Ашока про духовне об'єднання розрізненого суспільства шляхом поширення буддизму, про припинення агресії проти сусідніх народів викресані на камені, що свідчило про їх беззаперечне дотримання і погляд правителя у віки. Мистецтво Слова законодавчого характеру царя Ашока покликане було поширювати гуманність, праведність життя, нести суспільству спокій і бути запорукою добробуту, матеріального статку.

Висічення, закарбування Слів на камені законодавчого характеру **судової риторики** відоме також за часів **месопотамської цивілізації**. Верховний бог сонця Уту (Шамаш) стає богом правосуддя, який дарує закони земному царю Хаммурапі (1792-1750 до н.е.) В честь цієї події у Вавилоні (аккад. "Врата бога") споруджена відома пам'ятка – двометровий стовп, на якому увіковічені закони царя Хаммурапі. На верхній частині стовпа – рельєф, на якому зображений бог сонця Шамаш, який передає символ влади земному цареві. Божественна влада з небес приходить на землю, щоб матеріалізуватися через Слово.

З релігійних уявлень трактувались закони **судової риторики у Стародавньому Єгипті**. Космічний порядок на землі єгиптяни встановлювали правилами Маат, у яких акцентували увагу на поняттях: "справедливість", "доброчесність", "істина", "порядок", проголошуючи гуманний принцип ставлення один до одного, добропорядність, милосердя: "Не май злих намірів щодо інших людей, інакше боги покарають тебе". Вся сила правосуддя – у Слові.

У IV ст. до н.е. ідеологія брахманізму у **Стародавній Індії** закріплена у "Законах Ману", або "Манавадхармашастрі". Однак хоч політико-правовий кодекс складений на законодавчому рівні, проте мова твору філософсько-релігійного спрямування. Понад 2,5 тисяч статей, що викладені у 12-ти розділах, красномовно, у віршованій формі, розкривають божественне походження варн, а з цього формуються головні завдання людського життя.

Зв'язки богів і людей тісно переплітались і в **побутовому красномовстві**. Боги встановлювали не лише закони, вирішували політичні питання, а й побутові справи: народження, одруження, поховання, святкування урочистостей та інше. З приводу будь-якої події виголошувалось Слово: вітальне, урочисте, величальне, шанувальне, пафосне, патетичне, прощальне, скорботне, жалобне, поминальне... Через **побутове красномовство**, виражене у описах обрядів, побутових сценах, моральних повчань, епідейктичних промовах з певної нагоди, у притчах, прислів'ях, приказках, анекдотах та інших жанрах, розкриваються моральні засади суспільства.

У **шумеро-вавилонській** пам'ятці "Поема про Гільгамеша" через діалог головного героя Гільгамеша і закоханої в нього богині любові і війни Іштар розкриваються моральні сімейні цінності. Земний герой відмовляє дочці бога Ану, не боячись верховного гніву:

"...в жены себе тебя не возьму я!
Ты – жаровня, что гаснет в холод,
Черная дверь, что не держит ветра и бури,
Дворец, обвалившийся на голову герою,
Слон, растоптавший свою попону,
Плита, не сдержавшая каменную стену...
Какого супруга ты любила вечно?
Какую славу тебе возносят?" [1, с. 15]

Майстерність діалогу, експресивність і виразність Слова – в ампліфікації, у нагромадженні порівнянь, метафор, питальних риторичних фігур, в розгорнутих антитезах, які посилюють ідейний зміст, пробуджують емоції, розкривають красу мови та мислення і шумерів і вавилонян.

У **побуті Стародавньої Індії** ціла система культових свят, що супроводжувались веселими піснями, наспівами – раги. Старовинні священні книги індуїзму: "Упанішади", "Бхагавад-гіта", "Веданта-сутра" містили дидактичні повчальні настанови. У слова текстів вкладали такий зміст, щоб виховати почуття гостинності, доброзичливості, поваги до людей, ґрунтуючись на релігійному світогляді народності, на авторитеті божественного Слова.

У **Стародавньому Китаї** основою устрою було збереження, культивування традицій та дотримання церемоній. Конфуцій красномовно вчив: "Шанобливість без ритуалу – пуста метушливість; обережність без ритуалу – те ж саме боягузтво; сміливість без ритуалу перетворюється на бунтарство; прямота без ритуалу – грубість".

Філософсько-етичне та політичне вчення Конфуція викладене у збірці "Лунь Юй" ("Бесіди і судження"). Оскільки суспільна ієрархія встановлена Небом і є вічною, то потрібно приділяти увагу лише морально-етичному вдосконаленню. Концентруючи увагу на розвитку особистості, особлива роль відводиться дидактиці та засадам академічного красномовства: "Коли бачиш гідну людину, думай про те, щоб зрівнятися з нею, а коли бачиш негідну, вивчи самого себе (як би у тебе не було таких недоліків). Повчай лише того, хто шукає знань, виявивши неуцтво. Надавай допомогу лише тому, хто не вміє зрозуміло висловити свої думки. Навчай лише того, хто здатний, дізнавшись про один кут квадрата, уявити інші три" [4, с. 69].

Академічне красномовство у Стародавньому світі розвивається при домінуванні релігійних цінностей та виходячи з релігійно-міфологічного світогляду у науково-пізнавальній діяльності. Проте незважаючи на це, неабиякого розвитку народності досягли у математиці, астрономії, медицині, дидактиці, географії, мистецтві слова...

У **Стародавньому Єгипті**, як і в інших країнах Стародавнього світу, знання, як правило, концентрувалися у невеликій елітній групі населення – жерців. З пам'яток писемності дізнаємося, що в стародавніх єгиптян академічним центром був Будинок життя, в якому розвивалися галузі наук: медицини, математики, літератури та ін. У "Повчанні Птахотепа" з вічності звучать слова, які не втратили цінності у наші дні: "Не будь пихатим, маючи великі знання, і не покладайся на себе внаслідок своїх знань. Радься з нетямущим, як і з тямущим, – бо немає межі вмінню і немає умільця, який повною мірою оволодів мистецтвом своїм" [5, с. 43].

На папірусах збереглися зразки академічного красномовства у таких пам'ятках: "Тексти пірамід", "Пісня арфіста", "Тексти саркофагів". Пророчче, по-філософському, з глибоким змістом і афористично лунають слова з "Текстів пірамід" і заставляють задуматись не одне покоління: "Люди загинуть від невміння користуватись силами природи і від незнання істинного світу".

Стародавню Індію у сиву давнину називали "країною мудреців". Дослідники констатують, що усна традиція передачі наукових та практичних знань через живе Слово було наскільки вагомим і популярним у суспільстві, що письмове оформлення зроблено з великим відставанням у часі. У поділеному суспільстві на варни існувала розгалужена система філософських шкіл, що вплинули на розвиток науки та культури. З часом будь-яка сфера практичної діяльності систематизувала знання у трактати, розподіляючи галузі пізнання, світ мистецтва, тобто мала канон свого істинного знання – шастри. Опанування ним вважалось кодексом культурної, світської людини взагалі.

Брахмани, як носії знань та релігії, настільки шанували мовлення, звуки, живе Слово, що довгий час священні тексти не записували, бо вважали неприпустимими помилки у вимові. Неправильне мовлення могло б спричинити небажані вібрації в космосі і цим накликати біду як на людину, так і на суспільство в цілому. Однією з найважливіших функцій процесу оволодіння знаннями було вивчення напам'ять тисяч слів-термінів санскриту, а згодом – словника синонімів Паніні.

В медицині пояснювали хворобу як порушення рівноваги між тілом, душею та розумом. А гармонійне слово – зцілює. У часи **Стародавньої Індії**, як і в інших країнах Стародавнього світу, велика увага приділялася при лікуванні Слово як заклинанню, замовлянню, магії.

З історичних джерел, з письмових пам'яток через вербальне мистецтво перед нами постає кожна епоха, неповторність культури, звичаїв та обрядів, але спільними є прагнення людини пізнати світ, відтворити себе і виразити через Слово.

Таким чином, характерною особливістю красномовства Стародавнього світу є сприйняття Слова як духовної субстанції, реалізація його у земному житті, трансформуючи думки в слово, в дію та відтворюючи у матеріальному світі. Вербальне мистецтво входило в людське буття: Слово було джерелом віри, магії в релігійному красномовстві; правителем, володарем сили і могутності – у політичному красномовстві; законом, суддею світового порядку і справедливості – у судовому; Слово – джерело пізнання, знань – в академічному красномовстві та Слово – порадник, хранитель традицій, роду – у побутовому красномовстві.

Література

1. *Мудрость тысячелетий. Энциклопедия.* – М.: ОЛМА-ПРЕСС; ОАО ПФ "Красный пролетарий", 2006. Автор-составитель В. Балязин. – 848 с.

2. *Українська та зарубіжна культура: Навч. посіб.* / М.М. Закович, І.А.Зязюн, О.М. Семашко та ін.; За ред. М.М. Заковича. – 3-тє вид., випр. і доп. – К.: Т-во "Знання", КОО, 2002. – 557 с.

3. *Абрамович С.Д., Молдован В.В., Чикарькова М.Ю. Риторика загальна та судова: Навч. посіб.* – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 416 с.

4. *Історія української та зарубіжної культури: Навч. посіб.* / С.М. Клапчук, Б.І.Білик, Ю.А. Горбань та ін.; За ред.С.М. Клапчука. – 6-те вид., випр. і доп. – К.: Знання-Прес, 2007. – 358 с.

5. *Історія світової та української культури: Підручник для вищ. закл. освіти / В.А.Греченко, І.В. Чорний, В.А.Кушнерук, В.А.Режко.* – К.: Літера ЛТД, 2005. – 464 с.